

KS. MAREK STAROWIEYSKI

MARIOLOGIA ŚW. ATANAZEGO WIELKIEGO*

Niewiele dotychczas uwagi poświęcono mariologii św. Atanazego. Nie omawia je G. Roschini w swej łacińskiej *Mariologii*¹, a w najnowszym włoskim wydaniu tego dzieła omawia ją na jednej tylko stronicy². Krótki artykuł G. Söll o św. Atanazym znajduje się w *Lexikon der Marienkunde*³. J. Jansens zajął się porównaniem obrazu Maryi u Atanazego i Ambrożego⁴, natomiast porównanie Ewa Maryja (występuje w dziełach Atanazego) zostało omówione w mojej pracy drukowanej w *Marianum*⁵. Ostatnio nieco więcej uwagi poświęcono homilii Atanazego przeciw Ariuszowi, o czym będzie mowa niżej. Jak widzimy, brakuje całościowego omówienia mariologii wielkiego Patriarchy Aleksandrii — celem więc niniejszego artykułu jest uzupełnienie tej luki w dziejach mariologii.

Zestawienie tekstów maryjnych w *Enchiridion Marianum*⁶ i *Corpus Marianum Patristicum* (dotychczas ukazały się trzy tomy)⁷ pozwala na przestudiowanie, bez długich i żmudnych poszukiwań (przy pomocy zazwyczaj niekompletnych indeksów) nauki maryjnej poszczególnych autorów; dwoma tymi dziełami posługiwałem się często przy pisaniu niniejszej pracy.

Na początku tego artykułu zostaną poruszone zagadnienia wstępne, a mianowicie: autentyczność dzieł Atanazego, w których znajdują się najważniejsze teksty maryjne, oraz charakterystyka ogólna teologii Atanazego. Następnie, jako tło do nauki ma-

* Artykuł ten oraz ks. S. Longosza „Ojcowie” u św. Atanazego Aleksandryjskiego powstały w ramach prac Międzywydziałowego Zakładu Badań nad Antykiem Chrześcijańskim, przygotowane na 1600-lecie śmierci św. Anastazego (ok.296-373).

¹ G.M. Roschini, *Mariologia*, 1, Romae 1947.

² Tenze, *Maria Santissima nella storia di salvezza. Trattato completo di Mariologia alla luce del Concilio Vaticano II*, 1, Isola del Liri, 1969, 296 n.

³ 1, 388.

⁴ Janssens A., CICM, *Een Marialeven vermeld bij S. Athanasius en S. Ambrosius, (w) De heilige Maagd an Moeder Gods Maria. I. Het Dogma en de Apokryphen*. Antwerpen—Nijmegen 1930, 332-336.

⁵ Starowieyski M., *Maria nova Ewa in traditione Alexandrina et Antiochena (saeculo V)* (w) *Marianum* 24 (1972) 339-349.

⁶ Casagrande D., *Enchiridion Marianum Biblicum Pastristicum*. Romae 1974 (skrót EM).

⁷ Alvarez Campos S. OFM, *Corpus Marianum Patristicum*, Burgos 1970 nn (skrót CMP).

ryjnej patriarchy Aleksandrii, zostanie omówiona nauka maryjna zawarta w wyznaniach wiary IV w., przekazanych w *De synodis* Atanazego. We właściwej nauce Atanazego zostanie przedstawiona jego egzegeza maryjna oraz jego nauka o Bożym macierzyństwie i dziewictwie Maryi.

I. Autentyczność dzieł Atanazego

Autentyczność niektórych utworów zawierających ważne fragmenty maryjne bywa poddawana w wątpliwość. Są to następujące utwory: *Traktaty o dziewictwie*, *Homilia przeciw Ariuszowi* oraz *Expositio in Psalmos*⁸.

Temat dziewictwa opracowywał Atanazy kilkakrotnie⁹. Utwór o dziewictwie znajdujący się w 28 tomie PG wydaje się być nieautentyczny¹⁰. Autentycznymi wydają się być natomiast *List do dziewic* wydany w koptyjskim przekładzie przez T. Lefort¹¹, oraz *O dziewictwie*, wydany w armeńskim przekładzie Casey¹².

Homilia przeciw Ariuszowi, zachowana w przekładzie koptyjskim i wydana przez T. Lefort jest jednym z najbogatszych utworów maryjnych IV w¹³. Jej autentyczność jest jednak dyskutowana: dane zewnętrzne i wewnętrzne (lemma, treść, dane topograficzne) zdają się potwierdzać autorstwo Atanazego, którego bronią m.in. Giamberardini¹⁴, Ortiz de Urbina¹⁵, natomiast Caro¹⁶ wysunął przeciw jej autentyczności szereg wątpliwości wynikających z analizy treści, kompozycji i toku rozumowania. Ponieważ, jak dotychczas, nie podano przekonujących argumentów przeciw jej autentyczności, wykorzystałem w niniejszym artykule treść w niej zawartą.

⁸ PG 27, 55–590. Autentyczność por. CMP II, s. 55 oraz Quasten J., *Initiation aux Pères de l'Eglise*, 3, Paris 1963, 69 n.

⁹ Hieronimus, *De vir. illustr.* 87. PL 23, 693 B. Wydania i bibliografia por. Quasten J., dz. cyt., 79–85.

¹⁰ PG 28, 251–282. E. Golz, TU 29, 2 (Leipzig 1905). Por. CMP II, s. 55. Quasten J., dz. cyt. 79–84. A.M. Aubineau, *Les écrits de Saint Athanase sur la virginité*, (w) *Rev. d'Ascét. e.d. Myst.* 31 (1955) 144–151.

¹¹ W Le Muséon 42 (1929) 197–275 (tekst kopt.) i 240–264 (tłum. franc.) Tekst poprawiony CSCO 150 i 151 (tłum. franc.). Por. CMP II, s. 55. Quasten J., dz. cyt., 79 nn. Aubineau A.M., art. cyt., 160–169.

¹² Casey R.P., *Der dem Athanasius zugeschriebene Traktat Περὶ παρθενίας*. *Sitzungsberichte der Preussischen Akademie* 33 (1935), 1026–1034. Por. CMP II, s. 55. Aubineau A.M., art. cyt. 156 n. Quasten J., dz. cyt., 79 nn.

¹³ W Le Muséon 71 (1958) 15–50 (tekst kopt.), 209–239 (tłum. franc.).

¹⁴ *Il culto mariano in Egitto nei primi secoli*, Cairo 1967, 149–157.

¹⁵ Ortiz De Urbina I., *Primi sermones panegyrici in honorem Mariae a medio saec. IV ad medium saec. V.* (w) *De primordiis cultus Mariani Acta Congressus Mariologici-Mariani in Lusitania anno 1967 celebrati* vol. 3: *De fundamento cultus B. V. Mariae in operibus sanctorum Patrum et scriptorum ecclesiasticorum (post. saec. II)*, Roma 1970, 119–122. Por. Starowieyski M., art. cyt. 347–349.

¹⁶ *La homilética mariana griega en el siglo V.* (w) *Marian Library Studies. A New Series* vol. 4, Dayton 1972, 554–567.

Choć niektóre fragmenty dziełka *Expositio in Psalmos* są wątpliwej autentyczności, większa jednak część utworu może być uważana za autentyczną¹⁷.

Przeciw innym utworom wykorzystanym w tym artykule nie wysuwa się poważniejszych wątpliwości.

II. Charakterystyka ogólna teologii Atanazego

1. Atanazy w żadnym wypadku nie był teologiem-systematykiem, „nie wniósł prawie nic na polu teologii spekulatywnej, nie rozwinął żadnego systemu, nie sformułował nowej terminologii, a jednak historia dogmatu w IV w. identyfikuje się z jego życiem”¹⁸. Był polemistą (całe jego życie upłynęło w walce przeciw arianom negującym bóstwo Chrystusa), ale przede wszystkim był pasterzem i stąd praktyczny charakter jego traktatów, np. o dziewictwie.

2. W swej nauce trzymał się tradycji Kościoła i bronił jej. Jako teolog był przedstawicielem tradycji aleksandryjskiej.

3. W jego teologii zasadniczym nurtem jest chrystologia: większość jego traktatów jest poświęcona obronie bóstwa Chrystusa i jego współistotności Ojcu. „Nauka o wcieleniu stanowi centrum jego teologii tak, jak Słowo było duszą jego życia pełnego walki”¹⁹. Nauka o wcieleniu jest ściśle związana z nauką o odkupieniu dokonanym przez Słowo, które przyszło na świat, aby człowieka przebóstwić (αὐτός ... ἐνηθρωπήσεν, ἵνα ἡμεῖς θεωποιηθῶμεν)²⁰. Nauka o dziewictwie jest praktycznym przykładem tego przebóstwienia człowieka.

4. Mariologia zajmuje niewątpliwie w nauce Atanazego dalsze miejsce, choć stanowi integralną część nauki o wcieleniu. Atanazy nie rozwija jej osobno, nie poświęca jej oddzielnych traktatów (co zresztą jest charakterystyczne dla mariologii IV w.). Utworami o charakterze maryjnym są: homilia przeciw Ariuszowi i traktaty o dziewictwie, w których Maryja zajmuje poczesne miejsce.

III. Maryja w symbolach wiary przekazanych przez Atanazego

Atanazy w *De synodis* podaje cały szereg wyznań wiary ułożonych w połowie IV w.²¹ Nie był on jednak autorem żadnego z nich ani też nie brał udziału w ich opracowaniu; nie zawsze też wyrażają one jego przekonania, ponieważ spotykamy wśród nich wyznania ariańskie lub semiariańskie. W niniejszym rozdziale zestawimy fragmenty maryjne tych wyznań, co da nam tło dla nauki Maryjnej Atanazego — symbole bowiem stanowią wykładnik wiary danego okresu.

¹⁷ Por. przypis 8.

¹⁸ Quasten J., dz. cyt., 106.

¹⁹ Bachelet Le X., *Athanase (Saint)* (w) Dict. d. Théol. cath. 1, 2169.

²⁰ *Oratio de incarn. Verbi*. 54.PG 25, 192B.

²¹ *De synodis*: Opitz H.G., *Athanasius Werke*, II, 1, Berlin 1935, 231–278 (PG 26, 681–794). Teksty wyznań podaje Hahn A., Hahn G.L., *Bibliothek der Symbole und Glaubenregeln der alten Kirche*,

1. Synod antiocheński -- in encaeniis -- 431 r.

Był to synod biskupów wyłącznie wschodnich, przeważnie prawowiernych, choć działała silna grupa euzebian. Opracowano cztery formuły, które, choć nie są wprost antynicejskie, opuszczają jednak termin „homousios”.

I formuła: „Nauczyliśmy się [...] wierzyć [...] w jednego Syna Boga jednorodzonego [...], który w dniach ostatecznych, dzięki łaskawości Ojca zstąpił [na świat] i przyjął ciało z Dziewicy [...]”²².

II formuła (podaję tu całą rozwiniętą tezę chrystologiczną wyznania dla pokazania kontekstu, w którym umieszczony został fragment maryjny): „Wierzymy [...] w jednego Pana Jezusa Chrystusa, jego Syna jednorodzonego, Boga, przez którego wszystko, zrodzonego przed wiekami z Ojca, Boga z Boga, całość z całości, jedyne z jedyne, doskonałego z doskonałego, króla z króla, pana z pana, Słowo żyjące, mądrość żyjąca, światło prawdziwe, drogę, prawdę, zmartwychwstanie, pasterza, bramę, który nie podlega zmianie ani przemianie, doskonały obraz bożej istności i rady, mocy i chwały Ojca, pierwotnego wszelkiego stworzenia, który był na początku u Boga, Boga Słowo, jak napisane jest w Ewangelii: „i Bogiem było Słowo” (J 1,1), przez które wszystko się stało i w którym wszystko się znajduje, który w czasach ostatecznych zstąpił na niskości i narodził się z Dziewicy według Pisma i stał się człowiekiem, pośrednikiem pomiędzy Bogiem a człowiekiem, apostołem naszej wiary, początkiem życia, jak mówi: „z nieba zstąpiłem nie po to, aby czynić moją wolę, ale wolę tego, który mnie posłał” (J 6, 38), który cierpiał za nas i zmartwychwstał trzeciego dnia, i wstąpił na niebiosa, siedzi po prawicy Ojca, i znowu przyjdzie w chwale i mocy sądzić żywych i umarłych”²³.

III formuła: Wyznanie wiary Teofroniusza, biskupa Tyany: „Bóg wie [...] że tak wierzę [...] w Boga doskonałego z Boga doskonałego [...] zrodzonego z Dziewicy według Pism, który stał się człowiekiem”²⁴.

IV formuła: „Wierzymy w jednego Boga [...] i w Jego jednorodzonego Syna [...] Boga z Boga [...] który w dniach ostatecznych wcielił się dla nas i narodził się ze świętej Dziewicy”²⁵.

Breslau 1897⁴ (repr. Hildesheim 1962), lecz trzeba je zawsze konsultować z tekstem podanym przez Opitza. Teksty te podaje CMP 603–614. Por. J.N.D. Kelly, *Early Christian Creeds*, London 1967², 263 nn.

²² *De synod.* 22. Opitz 3, 248 n. PG 36, 721A. Hahn, § 153, 183.

²³ Tamże, 23. Opitz 249. PG 721 B nn. Hahn, § 154, 184 nn — CMP 604.

²⁴ Tamże, 24. Opitz 250. PG 724C. Hahn § 155. Por. CMP 605.

²⁵ Tamże, 25. Opitz 251. PG 725B. Hahn § 156, 187 — CMP 606. Ten sam zwrot został wykorzystany w formułach 3 synodu antiocheńskiego z 345 r.: *De synod.* 56. Opitz 251. PG 728B. Hahn § 159, 192 oraz I synodu w Sirmium z 351 r.: *De synod.* 27. Opitz 254. PG 736B. Hahn § 160, 196. Por. anatematyzmy tegoż synodu.

2. Synod w Sirmium — 351 r.

W pięciu spośród 27 anatematyzmów znajdują się wzmianki o Maryi.

Anatematyzm 4 jest skierowany przeciw Marcelemu z Ancyry i Fotynowi, którzy twierdzili, że Logos nie był zrodzony i że Niezrodzony jakby rozpostarł się na Chrystusie: „Jeśliby ktoś ośmielił się mówić, że Niezrodzony albo też jakaś jego część została zrodzona z Maryi, n.b.w.”

Anatematyzm 5. Jest on skierowany przeciw Fotynowi, który twierdził, że Syn jest połączeniem bóstwa i człowieczeństwa, z czego wynika, że Syn, jako taki, był młodszy od Maryi. Ponadto Syn istniał wprawdzie przed wiekami, ale nie absolutnie, ale tylko według przewidywania Bożego: „Jeśliby ktoś mówił, że Syn istniał przed Maryją, ale tylko według przewidywania (Boga) oraz, że nie był zrodzony u Boga z Ojca przed wiekami, i że wszystko przez Niego nie zostało stworzone, n.b.w.”

Anatematyzm 9: „Jeśliby ktoś mówił, że Syn Maryi był jedynie człowiekiem, n.b.w.”

Anatematyzm 10 skierowany jest przeciw Fotynowi, który twierdził, że Logos spoczywał w Bogu w wieczności, z czego wynikało, że było dwu Niezrodzonych: Ojciec i Logos: „Jeśli ktoś mówiąc o Bogu i człowieku narodzonego z Maryi uważał Go za Boga niezrodzonego, n.b.w.”

Anatematyzm 27. Jak wynika z formuły wprowadzającej, anatematyzm ten był uważany za rekapitulację nauki synodu: „Znowu dokładnie określając myśl chrześcijańską, mówimy: „Jeśliby ktoś przeczył, że Chrystus Bóg i Syn Boga, który istnieje przed wszystkimi wiekami nie służył Ojcu w stwarzaniu świata, ale od chwili, gdy się narodził z Maryi, począł nazywać się Chrystusem, Synem i początkiem i wtedy też wziął początek jako Bóg, n.b.w.”²⁶

3. Formuła ariańska II synodu w Sirmium — 357 r.

„Nie ma żadnej wątpliwości, że Ojciec jest większy. I nikt nie może wątpić, że Ojciec pod względem czci, godności i boskości i samym nawet imieniem ojcowskim jest większy [...] a tego Syna, Pana i Boga naszego ciało (σάρκα ἡτοίωμα) to jest człowieka przyjął z Maryi Dziewicy, jak to już przeopowiedział Anioł, jak poucza całe Pismo, a zwłaszcza apostoł, nauczyciel narodów, że mianowicie Chrystus przyjął człowieka z Maryi Dziewicy i przez niego [człowieka] cierpiał [...]”²⁷

4. Synod w Seleucji Izauryjskiej — 359 r.

Formuła tego synodu została wypracowana przez Akacjan: „Wierzimy także w Pana naszego Jezusa Chrystusa [...] Boga, Słowo, Boga jednorodzonego z Boga [...]

²⁶ Tamże, 27. Opitz 255 n. PG 736D nn. Hahn § 160, 197 — CMP 607–611. Por. E.J. Hefele, (J. Leclercq), *Histoire des Conciles*. Paris 1907, 1, 2, 852–862.

²⁷ Tamże, 28. Opitz 257. PG 741C. Por. Hahn § 161, 199 n. — CMP 612.

wierzmy, że on w wypełnieniu się wieków dla zgładzenia grzechów przyjął ciało ze świętej Dziewicy i stał się człowiekiem”²⁸.

5. IV synod w Sirmium — 359 r.

Tekst tej formuły jest semiariański i jest dziełem biskupa Marka z Aretuzy: „I to wiemy o jednorodnym Synu Bożym, że na zrządzenie Ojca zstąpił z niebiosów dla zgładzenia grzechów i narodził się z Maryi Dziewicy”²⁹.

6. Synod konstantynopolitański — 360 r.

„Wiemy, że jest Synem jednorodnym Boga posłanym od Ojca [...] że jest narodził z Ducha Świętego, według ciała z Maryi Dziewicy”³⁰.

Podane tu sformułowania zostały nam przekazane przez Atanazego. Nie stanowią one bynajmniej wszystkich formuł wiary IV w., mimo to jednak mogą reprezentować całość wiary Kościoła oraz grup chrześcijańskich IV w.

Spróbujmy streścić naukę maryjną zawartą w powyższych wyznaniach.

1. Macierzyństwo

W Chrystusie mamy dwa narodzenia: jedno przedwieczne z Ojca, drugie za sprawą Ducha Świętego z Maryi Dziewicy; dodajmy, że niejasne rozwiązanie tego problemu prowadziło do arianizmu czy też fotynizmu. Chrystus był Synem, nim jeszcze narodził się z Maryi, i nie można twierdzić, że dopiero po narodzeniu z Maryi stał się Synem. Niektóre ze sformułowań mówią już wprost o Bogu zrodzonym z Maryi i potępiają tych, którzy by twierdzili, że zrodzony z Maryi był tylko człowiekiem; nie spotykamy jednak jeszcze w nich terminu „Theotokos” Niektóre sformułowania idą po linii chrystologii aleksandryjskiej i mówią o przyjęciu przez Słowo ciała (σάρξ, σῶμα), inne według schematu antiocheńskiego mówią o przyjęciu człowieka (ἄνθρωπον ἀνέλαβεν ὁ Χριστός ἀπὸ Μαρίας).

2. Dziewictwo

We wszystkich wyznaniach wiary, niezależnie od tego, przez kogo zostały sformułowane, podkreślone jest dziewictwo Maryi. Uważana jest ona za dziewicę *par excellence*: jest więc nazywana Παρθένος czy też Παρθένος Μαρία lub jeszcze ἅγια Παρθένος To ostatnie określenie pozwala przypuszczać, że termin „dziewica” określa nie tylko stronę somatyczną, ale także i moralną.

²⁸ Tamże, 29. Opitz 258 n. PG 745AB. Hahn § 165, 207 — CMP 613.

²⁹ Tamże, 8. Opitz 235. PG 693A. Hahn § 163, 204 — CMP 603.

³⁰ Tamże, 30. Opitz 258. PG 748A. Hahn § 167, 208 — CMP 214.

3. Maryja w planie zbawienia.

Problem jest zaledwie dotknięty. Chrystus narodził się z Maryi według Pism (κατὰ τὰς Γραφάς) dla zgładzenia grzechów (εἰς ἀθέτησιν τῆς ἁμαρτίας), a narodzenie to otworzyło czasy ostateczne (ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν) czy też wypełnienie czasów (ἐπὶ συντελείᾳ τῶν αἰώνιων).

IV. Egzegeza maryjna św. Atanazego

Ograniczę się tu do podania kilku ogólnych uwag dotyczących egzegezy Atanazego. Szersze omówienie tego tematu można znaleźć w artykule ks. S. Longosza: *Św. Atanazy i Biblia*³¹. Skupimy się natomiast na najważniejszych przykładach egzegezy maryjnej zawartej w dziełach patriarchy Aleksandryjskiego.

1. Podstawą egzegezy Atanazego, jak zresztą egzegezy patrystycznej w ogóle, jest głębokie przekonanie, że Stary i Nowy Testament stanowią organiczną całość i dlatego też teksty obydwu Testamentów są używane jakby jednoplanowo. Księgi Starego Testamentu zwiastują przyjście Chrystusa, a jeśli mówią o Chrystusie, to nie sposób, aby nie mówiły o Maryi. Typowy przykład maryjnej egzegezy znajdziemy w homilii przeciw Ariuszowi: „Posłuchaj, jak wszyscy święci od początku błogosławili Cię pośród wszystkich pokoleń ziemi. Adam od początku błogosławił Cię w Księdze Rodzaju nazywając Cię matką wszystkich żyjących (3, 20); Mojżesz błogosławił Cię budując Cię jako nowe Przymierze otoczone złotem ze wszystkich stron (por. Hbr 9, 4) — mówię tu o Arce; Izajasz błogosławił Cię słowami: „Oto dziewica pocznie i wyda na świat syna” (7, 14); i jeszcze Izajasz: „Udała się do prorokini i poczęła” (8, 3); i jeszcze Izajasz: „Nim jeszcze nadeszły bóle porodu, porodziła [...] (66, 7); Ezechiel Cię błogosławił mówiąc: „Moja siostró, moja przyjaciółko, moja gołąbko doskonała” (Pnp 5, 2); Dawid głosił Twoje błogosławieństwo mówiąc: „Miasto wielkiego króla” (Ps 47, 3); i jeszcze: „Miasto Pana Zastępów, miasto mojego Boga” (tamże 9). W te same chwile, gdy Ty udałaś się do Elżbiety i gdy spotkałyście się, oto nadchodzi Dawid ze swą cytrą duchową i gra śpiewając: „Spotkały się miłosierdzie i prawda” (Ps 84, 11). „Miłosierdzie” to właśnie Syn Boży w Twoim łonie, on bowiem rozprzestrzenił miłosierdzie na całe stworzenie; „Prawda” to Jan, który dał świadectwo o Prawdzie mówiąc: „Oto Syn wybrany Boga” (J 1, 34). „Sprawiedliwość i pokój ucałowały się, prawda wykiełkowała z ziemi” (Ps 84, 11 nn.). „Sprawiedliwość” to Elżbieta, o której świadczy Ewangelista: „Ona była sprawiedliwą wobec Boga” (Łk 1, 6). „Pokój” to Maryja, ona, której owoc łona gładzi nieprzyjaźń istniejącą pomiędzy nami a Bogiem, aby przez swe ciało zjednoczyć nas w jedno ciało z Bogiem (por. Ef 2, 14). „Prawda kiełkująca z ziemi” to Jan, który wyszedł z ojca ziemskiego i z matki uczynionej z ziemi, i dlatego też zostało powiedziane: „Prawda wykiełkowała z ziemi” to znaczy Jan stwierdzający prawdę o Chrystusie: „Oto Baranek Boży, który gładzi winę świata”

³¹ *Ruch Bibl. i Lit.* w druku.

(J 5, 35). To wyłożyliśmy, ponieważ święci świadczyli o Twoim błogosławieństwie od początku, o święta Dziewico!”³².

2. Ta łączność obydwu Testamentów jest istotowa i wewnętrzna, gdyż Stary i Nowy Testament opowiadają o dziejach grzechu i odkupienia. Pierwszy Adam, który zgrzeszył, ma swego odpowiednika w nowym Adamie — Chrystusie, który odkupił ludzkość³³. Ewa wprowadziła na świat grzech, nowa Ewa — Maryja wprowadziła na świat świętość³⁴. Cała historia dąży ku czasom ostatecznym, to jest ku wypełnieniu się czasów, w których ma nastąpić przebóstwienie człowieka³⁵.

3. Choć Maryję przepowiadały wszystkie Pisma³⁶, to jednak Atanazy najchętniej cytuje tekst Iz 7, 14³⁷. Szczególnie podkreśla w nim znaczenie dowodowe czasu przyszłego (pocznie): „Nie powiedział on, że dziewica już poczęła, abyś nie myślał, że Chrystus został zrodzony z niewiasty, ale z dziewicy; tak więc się wyraża: „Oto dziewica pocznie i wyda na świat Syna, to znaczy Słowo, przed którym nikt jeszcze bez nasienia nie był zrodzony z dziewicy”³⁸.

4. Sens maryjny zawiera się również w Psalmach³⁹. Są one może jeszcze bardziej chrystologiczne od innych ksiąg Starego Testamentu, jak to wyjaśnia Atanazy w liście do Marcellina⁴⁰. Ps 86 zawiera treść maryjną — Matka Syjon to Maryja. Ps 86, 5 mówi o człowieczeństwie Chrystusa i ma — według Atanazego — swój odpowiednik w NT, w J 1, 1, 3, 14⁴¹. Zwrot „słuchaj córko” z Ps 44 przybiera u Atanazego także charakter maryjny i ma swój odpowiednik w Łk 1, 28; przybiera jednak u Atanazego

³² *Hom. c. Arium*, ed T. Lefort. *Le Muséon* 71 (1958) 218. CMP 560. Wszystkie fragmenty Atanazego podaję w przekładzie własnym; fragmenty homilii p. Ariuszowi tłumaczyłem z jęz. franc. Błogosławieństwa Maryi wydają się być pierwowzorem późniejszych chajretyzmów, bardzo często spotykanych w homiletyce greckiej. Ps 84, 1 odnosi Atanazy do spotkania Maryi i Elżbiety. Maryja oznacza pokój, Elżbieta sprawiedliwość, Jan prawdę kielkującą z ziemi. W komentarzu do Ps 84 daje inne tłumaczenie tego tekstu: „Miłosierdzie i prawda spotkały się (Ps 84, 11). Zaiste ogłasza prawdę, która przez Bogarodnicę zawsze Dziewicę objawiła się światu. Sam bowiem jest prawdą, jeśli narodził się z niewiasty: „Sprawiedliwość i prawda ucałowały się” (Ps 84, 11) — zaiste, przez prawdę okazaną światu przez Bogarodnicę zawsze Dziewicę. „Sprawiedliwość spojrzysz z nieba (tamże 12) — podobne jest do tego, co zostało powiedziane do Dziewicy: „Duch Święty zstąpi na Cię” (Łk 1, 35)”. *In Ps. 84*. PG 27, 373A — CMP 601.

³³ *I oratio c. Arianos* 51, PG 26, 117C nn.

³⁴ *Hom. c. Arium*, 217 — CMP 558. Por. niżej.

³⁵ Zwrot „czasy ostateczne” i podobne por. PG 26, 388C — CMP 573. 1068B — CMP 591. 27, 133A — CMP 599 itd. O przebóstwieniu por. np. PG 25, 192B. PG 26, 393A nn. itd. oraz L Bouyer, *La spiritualité du Nouveau Testament et des Pères*. Paris 1966², 498 n.

³⁶ PG 25, 154A — CMP 583. PG 25, 156A — CMP 584.

³⁷ PG 26, 1026A — CMP 577. PG 25, 15A — CMP 583. PG 26, 1056 — CMP 588. *Hom. c. Arium*, 213 — CMP 548. tamże 218 — CMP 560. Por. PG 26, 741A — CMP 612.

³⁸ *Hom. c. Arium*, 213 — CMP 548.

³⁹ R. Masson, OP., *L'interprétation mariale des Psaumes chez les Pères Grecs*, (w) *De primordiis*, vol. 3, Romae 1970, 243–262; o św. Atanazym, 252 nn.

⁴⁰ 26, PG 27, 37BC.

⁴¹ *Epist. ad Marcell.* 6, PG 27, 16B — CMP 598.

prócz tego także i sens eklezjologiczny⁴². Ps 21, 10 mówi o dziewiczym narodzeniu Chrystusa⁴³. O Maryi mówi także Ps 84⁴⁴.

5. Opis zwiastowania, nawiedzenia i narodzenia Chrystusa zawarty jest w homilii przeciw Ariuszowi⁴⁵. Jest on podany na sposób homilii patrystycznych, a więc zawiera szereg długich i żywych, choć zawsze utrzymanych w granicach dobrego gustu, dialogów pełnych dygresji i wykrzykników, w których Atanazy komentuje tekst święty. Pierwsza część tej homilii stanowi ciekawy przykład egzegezy patrystycznej tekstu Łukasza i dlatego zatrzymamy się nad nią dłużej.

Dialog Maryi z Aniołem jest przeciwieństwem dialogu Ewy z szatanem: z tamtego zrodził się grzech, z tego narodziła się łaska⁴⁶.

Łk 1, 31 łączy Atanazy z Mt 1, 23⁴⁷; ten ostatni tekst jest używany przez Atanazego dla wykazania boskości Chrystusa⁴⁸.

Oznajmiając narodziny Jana Anioł zwrócił się do Zachariasza, ponieważ on miał stać się ojcem Jana; zwiastując narodzenie Jezusa zwraca się do Maryi jako do matki — dziewicy⁴⁹.

Maryja przełękała się, gdy Anioł przemówił do niej, ale nie był to lęk przed porodem, lecz przed zrodzeniem Syna Bożego. Inne tłumaczenie tego lęku podaje Atanazy w liście do dziewic: Maryja przełękała się samej rozmowy z poczucia skromności i uspokoiła się dopiero wtedy, gdy dowiedziała się, że rozmawia z Gabrielem⁵⁰.

Rozwiązanie problemu wiary Maryi w chwili wypowiedzenia swego „fiat” nie należy do najszcześniejszych fragmentów homilii. Wypowiedziała je Maryja ze zmieszania, a w chwili gdy je wypowiedziała poczęła przez słuch⁵¹. Ale po wypowiedzeniu swej zgody Maryja zastanowiła się i postanowiła sprawdzić, czy słowa Anioła były praw-

⁴² Tamże, PG 27, 16C — CMP 598. In Ps 44. PG 27, 211C.

⁴³ In Ps 21. PG 27, 133A — CMP 599. Por. niżej przypis 94.

⁴⁴ In Ps 84. PG 27, 373A — CMP 601. Por. wyżej przypis 32.

⁴⁵ Hom. c. Arium, 212–224 — CMP 546–564. Egzegeza Łk 1, 28–30. Por. Epist. ad virgines, CSCO 151, 61 n — CMP 541.

⁴⁶ Hom. c. Arium, 216 — CMP 588. Por. niżej przypis 117.

⁴⁷ Hom. c. Arium, 212 — CMP 548. Podobne połączenie tych dwu wierszy spotykamy w *Protoewangelii Jakuba* (11, 3) i w *Apologii Justyna* (2, 33).

⁴⁸ Np. PG 25, 153A — CMP 583. PG 26, 1065B — CMP 590. PG 26, 1068A — CMP 591. Hom. c. Arium, 212 n — CMP 548.

⁴⁹ Tamże, 213 — CMP 548.

⁵⁰ Epist. ad virgines, CSCO 151, 62 — CMP 541.

⁵¹ Hom. c. Arium, 213 — CMP 549. Ta dziwna metafora bierze swój początek prawdopodobnie ze słów Łk 1, 29: „gdy usłyszała” i, może, z Rz 10, 17: „wiara rodzi się z tego, co się słyszy” Ukryta jest tu myśl, że Maryja poczęła, ponieważ uwierzyła, jak to formuluje liturgia koptyjska: „któż uwierzy, że poczęłam dzięki słowom”. Św. Efrem mówi, że Słowo weszło przez ucho i zamieszkało w łonie (*Hymn* 11, 6). Podobne sformułowanie znajdujemy w *Armeńskiej Ewangelii Dzieciństwa* (5, 9). Temat ten znalazł swe miejsce także i w plastyce — gołąbek nachyla się do ucha Maryi, jak to możemy widzieć w kaplicy w Khargiah w Egipcie (IV–V w.) lub w katedrze w Atri (Włochy). Por. G. Giamberardini, *Le Vergine concepit per via dell'orecchio*, (w) La voce del Nilo, 25 (1966) 98–101.

dziwe. Gdy przekonała się, że Elżbieta poczęła, uwierzyła w prawdziwość słów Anioła; pragnęła przekonać się i Bóg ją przekonał⁵². Ostatecznie uwierzyła jednak dopiero wtedy, gdy usłyszała pozdrowienie Elżbiety⁵³. Mamy więc tu do czynienia ze złagodzoną opinią spotykaną w okresie patrystycznym, a mianowicie że Maryja w chwili zwiastowania nie uwierzyła lub też, że miała wątpliwości.

Odnotujmy tu jeszcze ciekawy wariant tekstu: Atanazy cytuje Łk 1, 35 nie według wersji znanej z większości rękopisów: τὸ γεννώμενον, ale według tekstu przekazanego przez niektóre rękopisy: τὸ γεννώμενον ἐκ σοῦ⁵⁴.

Przejdźmy do opisu nawiedzenia. Łk 1, 41 tak tłumaczy Atanazy: „Gdy one przywitały się nawzajem w sposób widzialny, oto Duch Święty, który mieszkał w łonie Maryi poruszył tego, który był w łonie Elżbiety jak ten, który poleca swego przyjaciela: „Spiesz się, aby powstać!”, tak też poruszył się ten, który był w łonie Elżbiety. Tak oto powiedział doń Chrystus: „wyjdź, prostuj me drogi, abym mógł zrealizować ekonomię, która mi jest przeznaczona”⁵⁵.

W tłumaczeniu francuskim homilii przeciw Ariuszowi Elżbieta zwraca się do Maryi jako to „maîtresse” — być może jest to odpowiednik greckiego słowa „κῠρία”⁵⁶.

Elżbieta błogosławiła Maryję; ale jej słowa były słowami Jana do Maryi; słowa natomiast Maryi, którymi ona zwróciła się do Elżbiety, były słowami, którymi Jezus pozdrawiał Jana⁵⁷. Maryja udała się do Elżbiety nie tylko, aby potwierdzić swe przypuszczenia, ale także aby „zaręczyć Jana na proroka i prekursora Jezusa”⁵⁸.

Obszerny fragment swej homilii poświęca Atanazy hymnowi „Magnificat”. Radość Maryi wynika ze świadomości, że w niej odmienił się los Ewy. „Wejrzał na uniżenie” znaczy, że Bóg wejrzał na los Ewy i sprawił, że przez nią, nową Ewę, odmienił się los ludzkości⁵⁹. „Błogosławić mnie będą wszystkie pokolenia” oznacza, że mówił o niej cały Stary Testament⁶⁰. „Pyszni” to Ariusz i jego zwolennicy, „pokorni” to ci, którzy cierpią z powodu Ariusza. „Nasylenie głodnych” odnosi się do tych, którzy są zgłodniali ciała Chrystusa.

Komentując Łk 1, 58 Atanazy łączy ten wiersz z Łk 2, 13 i 22 przeciwstawiając sobie radość z narodzenia Jezusa i Jana: tu cieszyli się Aniołowie i prorocy (Symeon i Anna) — co było znakiem bóstwa Chrystusa, tam natomiast rodzice i znajomi⁶¹.

⁵² *Hom. c. Arium*, 213 CMP 550.

⁵³ Tamże, 216 — CMP 555.

⁵⁴ PG 26, 1057D — CMP 588.

⁵⁵ *Hom. c. Arium*, 214 — CMP 551. Te ostatnie słowa nawiązują do Iz 40, 3, który jest cytowany w Mt 3, 3 i J 1, 23 oraz do Łk 1, 76. Por. *Vita S. Antonii* 36, PG 26, 897A.

⁵⁶ *Hom. c. Arium*, 215. Słowo κῠρία w odniesieniu do Matki Bożej spotykamy w Homilii Ps. Atanazego na zwiastowanie — „pani i władczyni” — 15, PG 28, 940C oraz u św. Jana Damasceńskiego w *De fide orthodoxa* — „pani wszelkiego stworzenia” — 4, 14, PG 94, 1157B.

⁵⁷ *Hom. c. Arium*, 214 n. — CMP 551 nn.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ Tamże, 217 n — CMP 558 n.

⁶⁰ Tamże, 218 — CMP 560. Tekst cytowany w przyp. 32.

⁶¹ Tamże, 219.

Spis ludności poprzedzający narodzenie Chrystusa został dokonany z przeznaczenia Boga; cały świat mógł ujrzyć, że Maryja była naprawdę brzemienna, a — jak zobaczymy niżej — Atanazy podkreśla dobitnie prawdziwość narodzenia Chrystusa⁶². W drodze do Betlejem Józef nie pytał Maryji, z kogo jest brzemienną i nawet do głowy mu nie przyszło, aby postawić takie pytanie. Taką opinię sprzeczną z Mt 1, 19 można spotkać kilkakrotnie w literaturze starochrześcijańskiej⁶³. W Betlejem Józef złożył następujące świadectwo: „Józef, cieśla z rodu Dawida i Maryja, jego małżonka i to, którym jest brzemienna”⁶⁴.

Owinięcie w pieluszki było jednym ze znaków przytaczanych przez Atanazego na potwierdzenie prawdziwego narodzenia się Chrystusa⁶⁵.

Pojawienie się gwiazdy było wypełnieniem się proroctwa Balaama (Lb 24, 17 nn). Gwiazda była mocą Najwyższego i świadczyła, że się narodził król, który jest światłem sprawiedliwości (Ml 4, 2)⁶⁶.

Hymn anielski „Chwała na wysokości Bogu” wskazywał, że została zniesiona bariera nieprzyjaźni, którą szatan postawił na początku: po narodzeniu Chrystusa raj został otworzony, otrzymaliśmy dostęp do drzewa życia, to jest do ciała i krwi Pana naszego Jezusa Chrystusa, wielkiego drzewa prawdy, z którego możemy brać i pożywać⁶⁷.

Śladem polemiki antyżydowskiej, którą znajdujemy w Ewangelii Nikodema jest stwierdzenie, że królowie przybyli do szopki, aby stwierdzić, że Jezus nie jest owocem cudzołóstwa. Królowie oddali pokłon, bo nie podzielali poglądów Ariusza, że Jezus jest tylko stworzeniem⁶⁸.

Jak widzimy, egzegeza tekstu św. Łukasza zawarta w homilii przeciw Ariuszowi zawiera elementy interesujące tak dla krytyki tekstu, jak i dla historii egzegezy maryjnej Ewangelii Dzieciństwa. Z drugiej jednak strony tok rozumowania w homilii jest miejscami chaotyczny, egzegeza naciągana i przez to ustępuje ścisłej i precyzyjnej egzegezie Atanazego, z którą spotykamy się np. w traktacie *De incarnatione Verbi*⁶⁹.

⁶² Tamże, 220 — CMP 563.

⁶³ Por. homilia opublikowana przez F. Rossi, *I papiri copti del Museo Egizi di Torino*. Torino 1892, 2, 4, 119–121. O. von Lemm, *Kleine koptische Studien*, XLIII, 134–143 uważa tę homilię za dzieło Atanazego.

⁶⁴ Podobnie w *Dziejach Józefa cieśli* 7, 2: „Józef, syn Dawida, jego małżonka Maryja i jego syn Jezus z pokolenia Judy” — S. Morentz, *Die Geschichte von Joseph dem Zimmerman* (TU 56), Berlin—Leipzig 1951, 4 oraz w homilii opublikowanej przez E.A.W. Budge, *Miscellaneous Coptic Texts*, London 1916, 67: „Józef syn Dawida i Maryja, jego żona, i Jezus, ich syn”.

⁶⁵ PG 26, 1057D — CMP 588.

⁶⁶ *Hom. c. Arium* 221 n.

⁶⁷ Tamże, 222 n.

⁶⁸ Tamże, 222. Udowodnieniu, że Chrystus nie urodził się z cudzołóstwa, jest poświęcony niemalże cały rozdział 2 Ewangelii Nikodema. Oskarżyciele zarzucają Jezusowi, że jest zrodzony z cudzołóstwa, a przeciwko nim 12 świadków świadczy, że byli obecni przy zaślubinach Józefa i Maryi (2, 3–6) C. v. Tischendorf, *Evangelia Apocrypha*, Leipzig 1876 (repr. Hildesheim 1966), 224–228.

⁶⁹ R. Caro, *La homilética Mariana Griega en el siglo V*. 562 n.

6. Tekst J 19, 26 służy Atanazemu dla poparcia twierdzenia o wiecznym dziewictwie Maryi. Wynika bowiem z niego, że Maryja nie miała więcej dzieci: „Jeśliby miała jeszcze syna, Zbawiciel nie powierzyłby jej innemu, a ona także nie stałaby się matką innych i nie opuściłaby swoich, aby wybrać obcych i zamieszkać z nimi. Wiedziała bowiem, że nie godzi się opuszczać swego męża i pozostałych dzieci. Ale ponieważ ona pozostała dziewicą po zrodzeniu Chrystusa, pozostawił ją swemu uczniowi jako matkę (choć nie była ona matką Jana) z powodu bardzo wielkiej czystości jego umysłu i jej nieskalanego dziewictwa”⁷⁰.

7. W liście do dziewic podaje Atanazy ciekawą interpretację 1 Kor 7, 25: „Zapewne Paweł znał życie Maryi, jeśli z niej wziął przykład dla wypowiedzenia swego zdania o dziewictwie. Oto dlaczego pisał on do Koryntian w ten sposób: „Nie mam nakazu pańskiego co do dziewic, lecz wyrażam zdanie jako ten, któremu Pan dał łaskę być godnym Jego zaufania” (1 Kor 7, 25). Wy więc, jak sądzę, zrozumieliście, że to zostało wypowiedziane na podstawie obserwacji, a szczególnie jeśli sobie przypomnicie to co już powiedzieliśmy, że mianowicie dziewictwo jest ponad ludzką naturę, a w Maryi pojawił się obraz dziewictwa. Nikt bowiem w Prawie nie zachęcał do uprawiania dziewictwa, aby nie sądzono, że małżeństwo będące według ludzkiej natury jest przeciwne Prawu. Ani też człowiekowi nie jest nakazane dziewictwo, aby nie potępiano tego, który nie jest dziewicą, jako nie zachowującego nakazu. Zaiste, sam Paweł poznał dziewictwo nie z Prawa, ale przez znajomość właściwego Maryi trybu życia wprowadził tę radę”⁷¹.

V. Bogarodzica zawsze Dziewica

W symbolach wiary, jak to już widzieliśmy, zostało dobitnie podkreślone podwójne synostwo Chrystusa: zrodzonego z Ojca w wieczności w łonie Trójcy św. i zrodzonego z Maryi. Tę prawdę podkreśla Atanazy w homilii przeciw Ariuszowi, w której najpierw mówi o przedwiecznym zrodzeniu z Ojca, a następnie rozwija temat narodzenia Chrystusa z Maryi⁷². W innym znów miejscu tak pisze: „Pan zrodzony z Maryi, Syn Boży z natury i istoty (τῆ οὐσία καὶ φύσει) pochodzi względem ciała z nasienia Dawida, a ciało swe wziął ze świętej Maryi”⁷³.

Słowo — przyjąwszy ciało z Maryi Dziewicy — stało się prawdziwym człowiekiem. Teologia Maryjna św. Atanazego skupia się wokół prawdziwego i dziewiczego macierzyństwa Maryi.

Jak już uprzednio widzieliśmy, według Atanazego Maryja była przepowiedziana już w Starym Przymierzu. Była ona jednak, tak jak my, prawdziwym człowiekiem⁷⁴, pochodziła od Adama tak jak wszyscy ludzie od niego pochodzą — jest więc naszą

⁷⁰ *Epist. ad virgin.*, CSCO 151, 59 — CMP 535.

⁷¹ Tamże, 62. Por. także o dziewictwie wśród Żydów, tamże 55, 58. A.M. Aubineau, art. cyt., 166.

⁷² O narodzeniu wiecznym: *Hom. c. Arium*, 210 n.

⁷³ *Epist. ad Epict.* 2, PG 26, 1053B — CMP 587.

⁷⁴ Tamże, 5, 1057C — CMP 588. III *Orat. c. Arian.*, 56, PG 26, 440C — CMP 575.

siostrą (ἀδελφή ημῶν)⁷⁵. Musiała zresztą być człowiekiem, jeśli Słowo miało z niej przyjąć człowieczeństwo, stać się człowiekiem takim jak my i upodobnić się do swych braci⁷⁶, a przyjąwszy to ciało ludzkie móc je za nas ofiarować jako własne⁷⁷. Podkreślanie przez Atanazego człowieczeństwa Maryi nie wynika bynajmniej z chęci poniżenia jej, ale jest ściśle związane z jego nauką o Chrystusie i, być może, jest także reakcją przeciw nadużyciom, o których pisał już Epifaniusz i które zwalczał później Nestoriusz⁷⁸.

Tak więc Maryja, nasza siostra, prawdziwie porodziła Jezusa. Z problemem „prawdziwości” przyjścia na świat Chrystusa łączy się powstanie pierwszej herezji chrystologicznej — doketyzmu, którą zwalczał już św. Jan apostoł: „Po tym poznacie ducha Bożego: każdy duch, który wyznaje, że Jezus Chrystus przyszedł w ciele, jest z Boga” (1 J 4, 2). Św. Jan uznawał przyjęcie tej prawdy jako kryterium przynależności do Boga. Dokeci różnych odmian głosili, że Chrystus nie narodził się prawdziwie, ale że tylko pojawił się, że zdawało się, iż był w ludzkim ciele. W późniejszych czasach poglądy doketów przyjęły niektóre grupy gnostyków i stąd w terminologii Atanazego, a przed nim u Orygenesesa, spotykamy określenia „prawdziwy”, „prawdziwie” (ἀληθινός, ἀληθῶς)⁷⁹; podkreślając „prawdziwość” przyjścia na świat Chrystusa Atanazy stwierdza, że gdyby Chrystus chciał się tylko pojawić (φανῆναι), mogły znaleźć potężniejszy znak swego objawienia (θεοφάνεια) niż ciało ludzkie; on jednak pragnął przyjąć prawdziwe ludzkie ciało⁸⁰, a ono zostało uformowane w łonie Dziewicy.

Atanazy wybiera wszystkie możliwe określenia Pisma św., które mogłyby wskazywać na prawdziwość narodzenia się Chrystusa. Są to według niego: „poślubiona mężowi” (Łk 1, 27), „błogosławione piersi, któreś ssał” (Łk 11, 27), „owinęła w pieluszki” (Łk 2, 7), ofiara, którą złożyła Maryja po narodzeniu tak, jak gdyby jej łono zostało otwarte (Łk 2, 22 nn), a na koniec stwierdza, że Anioł mówił nie o „zrodzonym w Tobie” (ἐν σοί), „aby nie sądzono, że do wnętrza zostało wprowadzone ciało, ale „z Ciebie” (ἐκ σοῦ) (Łk 1, 35), aby wierzono, że z jej własnej istoty jest to, co się narodziło; dzięki czemu jasno pokazuje sama natura, że jest rzeczą niemożliwą, by karmiła mlekiem ciało i by owinęła je w pieluszki, jeśli pierwiej normalnie nie porodziła”⁸¹.

⁷⁵ Tamże, 7, 1061B — CMP 589.

⁷⁶ *Epist. ad Maxim.* 2, PG 26, 1088B — CMP 594. Por. Hebr 2, 17.

⁷⁷ *Epist. ad Epict.* 5, PG 26, 1057B — CMP 588.

⁷⁸ *Epiphanius, Panarion*, Haer. 79, GCS 37, 475–484 (PG 42, 739–755) — fragment poświęcony herezji kollyrydianek. F. Loofs, *Nestoriana*, Halle 1905, 353. Por. E.A. Amman w *Dict. d. théol. cath.* 11, 1, 142.

⁷⁹ Np. PG 26, 296B — CMP 570. PG 26, 1061B — CMP 589. PG 26, 1062 — CMP 590 itd. Por. H. Crouzel, *Mariologie d'Origène*, (w) Sch 87 (1962) 12–15.

⁸⁰ *Orat. de Incarn. Verbi* 8, PG 25, 109C — CMP 579.

⁸¹ *Epist. ad Epict.* 5, PG 26, 1057C — CMP 588. Podobna interpretacja, ale Gal 4, 4, u Orygenesesa, *In Gal* 3. 10. PG 14, 956C. W sposób realistyczny prawdę o macierzyństwie Maryi znajdujemy w fragm. VIII w cytowanej już homilii, zachowanej we fragmentach koptyjskich, przypisywanej Atanazemu: F. Rossi, *I papiri copti...* 2, 4, 120.

Prawdziwość ludzkiego ciała Chrystusa podkreśla dobitnie Atanazy w liście do Epikteta, biskupa Koryntu, który zwrócił się do niego z zapytaniem, jakie stanowisko ma zająć wobec dwu opinii głoszonych w gminie korynckiej. Jedni twierdzili, że Chrystus stworzył sobie niecierpiętliwe ciało z własnej substancji, którą przyniósł z nieba, a więc ciało jego było współistotne Jego boskości; jeśli tak jest istotnie, to mamy do czynienia nie z Trójcą, ale z „czwórcą”. Drudzy natomiast twierdzili, że Słowo zamieszkało w Chrystusie tak jak w prorokach lub świętych. Jedno i drugie stanowisko sprowadzało rolę Maryi na dalszy i mało ważny plan. Pierwsze z tych dwu stanowisk wywodziło się z apolinaryzmu, drugie z chrystologii antiocheńskiej⁸².

Obydwa te stanowiska zwalczą z właściwą sobie gwałtownością Atanazy: „Ojcowie, którzy zebrali się w Nicei nie twierdzili bynajmniej, że ciało, lecz że Syn jest współistotny Ojcu i że Syn jest z substancji Ojca i oświadczyli również, że ciało pochodzi z Maryi według Pisma. Jeżeli Słowo jest współistotne ciału, to próżne jest i wspomnienie Maryi i jej posługa, jako że ciało mogło istnieć wiecznie przed Maryją”⁸³.

W Maryi nastąpiło połączenie „tego, co z natury jest boskie, z tym, co z natury swej jest człowiekiem”⁸⁴ dla zbawienia i przebóstwienia człowieka⁸⁵, którego na swe podobieństwo wprowadził do nieba⁸⁶, bo „na nic nie przydałoby się ludziom, jeśliby Logos nie był prawdziwym, z natury, Synem Bożym i jeśliby ciało, które przyjął, nie było prawdziwym ciałem”⁸⁷.

To połączenie „boskiego” i „ludzkiego” jest dziełem całej i nierozdzielnej Trójcy, co widać z Łk 1, 35⁸⁸. Píše Atanazy: „Gdy do świętej Dziewicy Maryi nadeszło Słowo, zstąpił także Duch Święty i Słowo w Duchu Świętym uformowało i przysposobiło sobie (ἐπλαττεκαὶ ἤρμοζεν) ciało”⁸⁹, a stało się to według łaskawości Ojca⁹⁰.

Ciało Chrystusa było ciałem ludzkim, cierpiętliwym i śmiertelnym⁹¹, które zostało uformowane przez Chrystusa w Duchu Świętym w łonie Dziewicy. W swej mowie o wcieleniu Atanazy przebiega dzieje objawienia i nie znajduje w nich przykładu na narodzenie z dziewicy pośród postaci Starego Testamentu; każda z nich bowiem miała ojca, jako twórcę swego narodzenia⁹². „Nie ma nikogo w Piśmie św., o którym byłoby to powiedziane, jak tylko o Zbawicielu nas wszystkich, Jezusie Chrystusie. On

⁸² X. Le Bachelot w *Dict. d. theol. cath.* 1, 1, 2160.

⁸³ *Epist. ad Epict.* 4, PG 26, 1056B — CMP 588. Także Orygenes zwalczał pogląd, że Chrystus posiadał ciało niebiańskie, *In Rom. Comm.* 9, 2, PG 14, 1210C.

⁸⁴ *II Orat. c. Arianos* 70, PG 26, 296B.

⁸⁵ *Orat. de Incarn. Verbi* 54, PG 25, 192B. *Epist. ad Adelph.* 4, PG 26, 1077B — CMP 596.

⁸⁶ *II Orat. c. Arianos* 70, PG 26, 296A.

⁸⁷ Tamże, BC.

⁸⁸ *Epist. ad Serap.* 3, 6, PG 26, 633B — CMP 593.

⁸⁹ Tamże, 1, 31, PG 26, 605A — CMP 592. *Orat. de Incarn. Verbi* 49, PG 25, 184B — CMP 586. Por. *In Ps* 39, 8, PG 27, 192D — CMP 600.

⁹⁰ *In Ps* 21, 10, PG 27, 133A — CMP 599.

⁹¹ *III Orat. c. Arian.* 56, PG 26, 440B — CMP 575.

⁹² *Orat. de Incarn. Verbi* 35, PG 25, 156A n — EM 256, por. CMP 584.

jest tym, który narodził się z Dziewicy, był widziany na ziemi jako człowiek, a jego narodzenie wedle ciała jest niewypowiedziane. Nikt bowiem nie jest w stanie wskazać ojca na ziemi, ponieważ ciało jego nie pochodzi z męża, ale jedynie z Dziewicy⁹³.

Dziewicze poczęcie jest więc znakiem boskości Chrystusa — człowieka, przepowiedzianym w proroctwie Izajasza, na które, jak to już widzieliśmy, chętnie powołuje się Atanazy: „Na początku przyszedł do nas i uformował sobie ciało z Dziewicy, aby wszystkim dać potężny znak swej boskości, to jest pokazać, że ten, który to ciało uformował, jest także twórcą innych rzeczy. Któż bowiem nie zrozumie, ujrzawszy narodzenie ciała bez męża, z samej tylko Dziewicy, że ten, który się w nim objawił, jest twórcą i panem innych ciał⁹⁴.

Drugim znakiem boskości jest samo narodzenie z Dziewicy: „Ponieważ jesteś tym, który mnie wydobył z matczynego [łona] (Ps 21, 10); to mówi, gdyż według łaskawości Ojca stał się człowiekiem. „Gdy bowiem — mówi — nadeszła pełnia czasów, zesłał Bóg Syna swego zrodzonego z Niewiasty” (Gal 4, 4). Napisane jest bowiem, że miał nadzieję w swym Ojcu i mówił to jako człowiek, ponieważ jedynie Chrystusa wydobył Bóg z Maryi, podczas gdy inni ludzie nie są wydobywani, lecz wychodzą⁹⁵.

Jak widzimy, dla Atanazego poczęcie i narodzenie dziewicze są częścią tezy chry-
stologicznej — są znakiem boskości Chrystusa.

Drugi problem gminy korynckiej był związany bezpośrednio z macierzyństwem Maryi. Jeśli bowiem Słowo zamieszkało tylko w Jezusie, to Maryja jest tylko matką tego, w którym zamieszkało Słowo. Mamy tu do czynienia z jednym z argumentów ariańskich: jak Słowo Boże przychodziło niegdyś do ludzi świętych, tak też zamieszkało w Chrystusie. Takie stwierdzenie Atanazy nazywa czystym szaleństwem, bo całe życie Chrystusa świadczy o czymś wręcz przeciwnym: Chrystus narodził się z Dziewicy, oni (święci) z męża i niewiasty; tylko On za nas umarł, tylko On zmartwychwstał, tylko On jest nazwany Emmanuel, czyli Bóg z nami (Mt 1, 23); o nich mówiło się: święci jedli, pili, cierpieli, tu natomiast stwierdza się, że to było udziałem Słowa; tylko Ono stało się ciałem. Swój wywód tak konkluduje Atanazy: „Z tego, co zostało wykazane, widać, że do wszystkich innych Słowo przybywało, aby prorokowali, z Maryi natomiast samo Słowo wzięło ciało i narodziło się jako człowiek: było Ono z natury i substancji Słowem Bożym, natomiast względem ciała było z pokolenia Dawidowego i z ciała Maryi stało się człowiekiem⁹⁶. Gdzie indziej stwierdza, że Słowo stało się człowiekiem, a nie przyszło do człowieka⁹⁷.

Konsekwencją tej jedności ontologicznej w Chrystusie jest stosowana przez Anata-
zego „communicatio idiomatum”, o której dopiero co mówiliśmy, czyli określenie

⁹³ Tamże, 37, PG 25, 160C — EM 256, por. CMP 585. Por. tamże 20, 132B.

⁹⁴ *Orat. de Incarn. Verbi* 18, PG 25, 128CD — CMP 581.

⁹⁵ *In Ps 21, 10*, PG 27, 133A — CMP 599.

⁹⁶ *Epist. ad Epict.* 11 n., PG 26, 1068A n. — CMP 591. por. *Tom. ad Antioch.* 7, PG 26, 804AB — CMP 617. Por. przypis 73.

⁹⁷ *III Orat. c. Arian.* 30, PG 26, 388A.

działania teandrycznego, uwielbienie „świętej ludzkości” Chrystusa, której Atanazy bronił i której nauczał oraz, w końcu, nauka o bożym macierzyństwie Maryi⁹⁸.

W nauce Atanazego o bożym macierzyństwie Maryi na szczególną uwagę zasługuje fakt, że Atanazy był pierwszym pisarzem, który użył kilkakrotnie terminu „Theotokos”⁹⁹ i choć go nie wyjaśnił, jak to uczynił w V w. inny patriarcha aleksandryjski — Cyryl, to jednak w jego nauce znajduje się nie tylko teologiczne „pokrycie” tego określenia, ale także zarys później określonej nauki o bożym macierzyństwie Maryi. Ze szczególnym naciskiem podkreślić należy, że terminu „Theotókos” używa Atanazy spontanicznie, jako powszechnie używanego, który nie potrzebuje wyjaśnienia i uzasadnienia. „Maryja zrodziła Boga”, „z Maryi Słowo stało się człowiekiem”, „w Maryi dokonano się połączenie bóstwa z człowieczeństwem” — oto treść nauki Atanazego o Bożym macierzyństwie. W Maryi rozpoczął się ten ścisły związek pomiędzy Słowem a człowieczeństwem, który Cyryl Aleksandryjski nazwie καθ’ ὑπόστασιν. Atanazy mógł łatwo przyjąć termin „Theotókos”, ponieważ opierał się na chrystologii aleksandryjskiej, która mówiła o połączeniu Logosu z ciałem (Λόγος -σάρξ). Przyjęcie unii hipostatycznej przez antiocheńczyków było trudniejsze, ponieważ opierali się na chrystologii typu Λόγος ἄνθρωπος.

Atanazy nie był jednak pierwszym pisarzem, który użył terminu „Theotokos”¹⁰⁰. Spotykamy się z nim w Egipcie już w III w. tak w kręgach teologicznych Aleksandrii, jak i w pobożności ludowej. Najprawdopodobniej używał go już Orygenes¹⁰¹, spotykamy się z nim w modlitwie *Pod Towją obronę*¹⁰², używał go Aleksander Aleksandryjski, bezpośredni poprzednik Atanazego na tronie w Aleksandrii¹⁰³, a pod koniec IV w. znajdujemy go w dziełach Dydyma Ślepego¹⁰⁴; spotykamy się z nim wreszcie w papirusach z V i VI w.¹⁰⁵ oraz na steli nagrobnej egipskiej z IV lub V w.¹⁰⁶. Wydaje się, że mamy tu do czynienia z przykładem wyprzedzenia tradycji teologicznej przez tradycję

⁹⁸ X. Le Bachelet, dz. cyt. 2170.

⁹⁹ *De virg.* 3 TU 29, 2 (PG 28, 256C) — CMP 565. III *Orat. c. Arian.* 14, 26. 33. PG 26, 349C. 385A. 393B — CMP 571. 572. 574. *De Incarn. Verbi.* 22, PG 26, 996A. 1025A — CMP 576. 577. *Vita S. Anton.* 36, PG 26, 897A — CMP 578. In *Ps* 84, 11. PG 27, 373A — CMP 601. Teksty koptyjskie: *Epist. ad virgin.*, CSCO 151, 72. *Hom. c. Arium.* Lemma, (w) Le Muséon 71 (1958) 209 i następnie tamże 214, 215. Zaznaczyć jednak trzeba, że określenie francuskie „mere de Dieu” może odpowiadać greckiemu tak θεότοκος jak i μήτηρ θεοῦ.

¹⁰⁰ Zestaw tekstów zawierających wyrażenie θεοτόκος znajdujemy w D. Fernandez, *Cultus matrum deorum et divina maternitas*, w *De primordiis...*, vol. 4, 134. Appendix I i II.

¹⁰¹ Sokrates Sch. HE 7, 32. PG 67, 812, tł. polskie S. Kazikowski, Warszawa 1972, 484. Tekst ten Fernandez niesłusznie zalicza do nieautentycznych. Por. H. Crouzel, *Mariologie...*, 20–22.

¹⁰² Datowana jest na III/IV wiek. Por. A.M. Malo, OFM, *La plus ancienne prière à Notre-Dame*, w *De primordiis...*, vol. 2, 475–485.

¹⁰³ PG 18, 568C. Por. Theodoret., HE 1, 3. PG 83, 908A.

¹⁰⁴ PG 39, 421B. 481C. 988C.

¹⁰⁵ C. Wesseley, *Les plus anciens monuments du Christianisme écrits sur Papyrus*, PO 18, 408. 419 n. 435.

¹⁰⁶ C.M. Kaufmann, *Handbuch der altchristlichen Epigraphik*, Freiburg Br. 1917, 224.

liturgiczną i pobożność ludową, i nie jest wykluczone, że termin ten pobudził do refleksji teologów, choć nie można wykluczyć, że termin liturgiczny mógł także znaleźć natchnienie w chrystologii aleksandryjskiej. Mercenier ryzykuje twierdzenie, że Orygenes zaczerpnął ten termin z liturgii¹⁰⁷. Są to jednak przypuszczenia; pozostają jednak faktem, że termin „Theotókos” występuje już w Egipcie w połowie III w. Dodajmy, że słowa „Theotókos” nie spotykamy w symbolach wiary przekazanych nam przez Atanazego.

Wielkość Bożego macierzyństwa sławi Atanazy w homilii przeciw Ariuszowi: „Zaprawdę, szlachetna Dziewico, jesteś wielka ponad wszelką wielkość, bo cóż można porównać z Twoją wielkością, o przybytku Boga? Jakiemuż spośród wszystkich stworzeń przyrównam Cię, o Dziewico? Ty jesteś większa od nich wszystkich. O Arko nowego Przymierza, zamiast złota otoczona zewsząd czystością w miejsce złota, w niej bowiem znajduje się złote naczynie zawierające mannę prawdziwą (Hbr 9, 4), to jest ciało, w którym jest boskość. Mam cię przyrównać do żyznej ziemi i do jej owoców? Ty jesteś od niej większa, bo stoi napisane: „Ziemia jest podnóżkiem moich stóp” (Iz 66, 1), podczas gdy Ty sama w sobie nosisz stopy, głowę i ciało Boga doskonałego. Może powiem, że niebo jest wysokie, ale i ono nie jest Tobie równe, bo stoi napisane: „Niebo jest moim tronem” (tamże), podczas gdy w Tobie spoczął Bóg. Może powiem, że Aniołowie Boży i Archaniołowie są wielkimi, ale Ty jesteś od nich wszystkich większa, bo i Aniołowie i Archaniołowie służą z drżeniem Temu, który zamieszkuje Twoje łono i nie odważają się mówić w Jego obecności, podczas gdy Ty z Nim spokojnie rozmawiasz. Może powiem, że wielkimi są Cherubini? Ty jednak jesteś większa od nich, bo oni podtrzymują tron boży (Ps 79, 1. 98, 1), Ty natomiast nosisz Boga na swych rękach. Może powiem, że wielkimi są Serafini? Ale Ty jesteś od nich wszystkich większa, bowiem Serafini zakrywają swe twarze skrzydłami (Iz 6, 1), gdyż nie mogą patrzeć na doskonałą chwałę, podczas gdy Ty nie tylko kontemplujesz Jego twarz, ale pieścisz Go i wkładasz swą pierś w Jego święte usta”¹⁰⁸.

Dzieje ludzkości dzielą się na dwa okresy — grzechu i odkupienia; okres odkupienia nazywa Atanazy „czasami ostatecznymi” czy też „wypełnieniem czasów”¹⁰⁹. Pomiedzy tymi dwoma okresami stoi Maryja jako pośredniczka: jest człowiekiem, naszą siostrą, ale zarazem jest matką Boga. Z chwilą narodzenia Chrystusa został zniesiony okres wrogości (Ef 2,14), który wprowadził szatan. Dawniej Bóg umieścił był Cherubina z mieczem ognistym, który strzegł drzewa życia, aby człowiek nie mógł z niego jeść i dzięki temu otrzymać życia (Rdz 3,24). Teraz natomiast rzecz się ma przeciwnie: nieprzyjaźń została zniesiona, każdy człowiek ma dostęp do drzewa życia tak, że może zeń brać i otrzymać życie: mowa tu o ciele i krwi Chrystusa, który jest

¹⁰⁷ F. Mercenier, *La plus ancienne prière à la Sainte Vierge: le „Sub tuum praesidium”*, (w) *Les quest. liturg. et paroiss.* 25 (1940) 32–36.

¹⁰⁸ *Hom. c. Arium*, 216 — CMP 556. Ostatnie zdanie por. fr. IV papyrusu koptyjskiego opublikowanego przez F. Rossi, dz. cyt., s. 120.

¹⁰⁹ Por. przypis 35.

drzewem życia w prawdzie, o którym mówi Pismo: „Drzewo życia dla każdego, który mu ufa” (por. Prz 3, 18)¹¹⁰.

Jak już widzieliśmy, Atanazy często podkreśla, że uformowanie się ciała Chrystusa w Maryi zostało dokonane dla zbawienia świata: „[Pan] przyjął to, co miał za nas ofiarować — a było to ciało wzięte z Maryi Dziewicy”¹¹¹; „Pan [...] przyjął dla siebie ciało z Dziewicy Maryi, aby ofiarowawszy je Ojcu na ofiarę za wszystkich, wyzwolić nas wszystkich, którzy poprzez lęk śmierci, przez całe życie byliśmy oddani w niewolę”¹¹²; „Jednorodzony Jezus [...] przyjął za nas ciało w łonie świętej Dziewicy Maryi”¹¹³; „Narodził się z Bogarodzicy Maryi, aby nas uwolnić spod władzy szatana”¹¹⁴; „I w tym ciele stał się dla nas pierwocinami nowego stworzenia [...] i drogę nam odnowił”¹¹⁵.

Punktem zwrotnym w dziejach ludzkości było narodzenie się Chrystusa z Maryi, ponieważ wydała ona na świat Życie, słusznie więc można ją nazwać tak, jak Ewę — „Matką Żyjących” (Rdz 3,20)¹¹⁶. Atanazy podejmuje tu rozpowszechnioną u Ojców, poczynając od Justyna, naukę o Maryi — nowej Ewie¹¹⁷.

Ewa była matką umarłych: ona bowiem dała początek grzechowi, ona namówiła Adama do grzechu i gdy zjedli owoc, stali się śmiertelnymi, a ludzkość straciła dostęp do drzewa życia. Maryja natomiast zrodziła drzewo życia, które karmi nas swoim ciałem. W ten sposób Atanazy prowadzi dalej swoje antytetyczne porównanie Maryi i Ewy:

Ewa usłuchała rady węża i oszustwo rozpleniło się po świecie;

Maryja posłuchała słów Gabriela i pokuta zakwitła pomiędzy ludźmi.

Ewa rozmawiała z szatanem i rodzaj ludzki został skalany jego jadem: dwulicowością, obmową, łakomstwem;

Maryja zapytała „jak porodzę” i usta całego rodzaju ludzkiego zostały oczyszczone przez pokutę i usprawiedliwienie.

Ewa spojrzała na drzewo oczyma pełnymi pożądania i pragnienia, rozkosze i rozpusta rozpleniły się po świecie;

¹¹⁰ *Hom. c. Arium*, 222 n. Chrystus jest nazywany przez Atanazego drzewem życia. por. *Epist. heort. I*, PG 26 1364A. VII, 8 tamże 1395AB. Kontemplacja jest początkiem życia wiecznego, które trwa bez końca, bo Chrystus sam jest pokarmem ludzi i Aniołów. Por. A. Recheis, OSB, *Sancti Athanasii Magni doctrina de primordiis seu quomodo explicaverit Gen 1-3*, (w) „Antonianum” 18 (1953) 245.

¹¹¹ *De sent. Dionysii* 11, Opitz 3, 54 (PG 25, 496B) — CMP 616.

¹¹² *De decret. Nicaen. synodi* 14, Opitz 3, 12 (PG 25, 440B) — CMP 615.

¹¹³ Bez tytułu, CSCO 151, 107. Por. *III Orat. c. Arianos* 14, PG 26, 349 — CMP 572.

¹¹⁴ *De virginit.* 3. TU 29, 2 (PG 28, 256C) — CMP 565 (tekst wątpliwy).

¹¹⁵ *II Orat. c. Arianos* 70, PG 26, 296C. Por. tamże 7, PG 26, 161B — CMP 568. *Epist. ad Epict.* 9, PG 26, 1065AB.

¹¹⁶ *Hom. c. Arium*, 216 — CMP 557.

¹¹⁷ Por. L. Cignelli, *Maria nuova Eva nella Patristica greca*, Assisi 1966; M. Starowieyski, *Maria — Eva in traditione Antiochena et Alexandrina (saeculo V)*, (w) „Marianum” 34 (1972) 329–385.

Maryja spojrzała słodko na Gabriela i rozmawiała z nim, i pomiędzy ludźmi zakwitła czystość, wstrzemięźliwość i dziewictwo.

Porównanie to konkluduje Atanazy wykrzyknieniem: „O jakież to dar otrzymał człowiek dzięki Tobie, o prawdziwa Dziewico”¹¹⁸. Wypada więc teraz z kolei zająć się nauką Atanazego o dziewictwie Maryi i jego skutkach dla świata.

Nauka o dziewictwie zajmuje poczesne miejsce w twórczości Atanazego. Ma ona swe korzenie przede wszystkim w doktrynie ascetycznej Orygenesesa, w której także dziewictwo zajmuje poważne miejsce, i dzięki tej nauce, jak słusznie zauważył Crouzel, można nazwać Orygenesesa wielkim prekursorem monastycyzmu¹¹⁹. Drugim elementem, który wpłynął na naukę o dziewictwie u Atanazego był monastycyzm egipski.

Z monastycyzmem egipskim Atanazy był ściśle związany w ciągu całego swego życia. Pozostawał w kontakcie z Antonim Pustelnikiem¹²⁰ i Pachomiuszem¹²¹, dla mnichów z Tebaidy napisał historię prześladowań ariańskich¹²², napisał szereg listów do mnichów (np. listy do Drakoncjusza, Orsisiusa i Amuna¹²³), spowodował, że wielu mnichów zostało powołanych na stolice biskupie w latach 346–356. Mnisi z kolei pomagali mu w ciężkich chwilach: Antoni opuścił pustelnię, aby wesprzeć go w walce z arianami, w 356 r. mnisi pomagają mu w ucieczce, w 362 odwiedza Tabennisi¹²⁴. Trudno więc dziwić się, że mnichów uważano za popieczników Atanazego, a ariański następca Atanazego zaczął ich krwawo prześladować; wiele dziewic poświęconych Bogu poniosło heroiczną śmierć i męczeństwo w czasie tych prześladowań¹²⁵. Wspomnienie o kontaktach Atanazego z mnichami było potrzebne dla uwytknienia związku nauki Atanazego o dziewictwie Maryi z problemem monastycyzmu egipskiego.

Charakterystyczny dla mariologii egipskiej obok terminu „Theotókos” jest jeszcze drugi termin, używany w stosunku do Maryi, a mianowicie „Aeiparthénos” — „zawsze dziewica”¹²⁶. Jako określenie Maryi pojawił się on w IV w. w kręgu egipskim —

¹¹⁸ *Hom. c. Arium*, 216 n. — CMP 557 n.

¹¹⁹ H. Crouzel, *Virginité et mariage selon Origène*, Paris—Bruges 1962, 130.

¹²⁰ *Vita, proem.* PG 26, 840A. 69, 942A. 91, 972A.

¹²¹ E. Amélineau, *Histoire de Saint Pakhôme et de ses communautés*, (w) „Annales du Musée Guimet”, vol. 17. Paris 1889.

¹²² PG 25, 691–796.

¹²³ PG 25, 522–534, PG 26, 978–982. tamże 1169–1176.

¹²⁴ X. Le Bachelet, art. cyt. 2143–2154.

¹²⁵ *Apol. de fuga* 6, PG 25, 652AB, fragment cytowany w Sokrates Schol. HE 2, 28, przekład polski, dz. cyt. 166 nn.

¹²⁶ O terminie ἀειπαρθένος por. J.A. de Aldama, *Virgo Mater, Estudios de Teologia Patristica*, Granada 1963, 287–297; o użyciu tego terminu w Egipcie por. G. Giamberardini, *Il culto mariano in Egitto.*, 130–133. Znaczenie u pisarzy chrześcijańskich por. G.W.H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon*, Oxford 1961 i nn. s.v. ἀειπαρθένος; znaczenie w literaturze greckiej i bizantyjskiej podają słowniki Lidell-Scott i Sophocles, s.v. ἀειπαρθένος.

używali go poprzednicy Atanazego na tronie aleksandryjskim — Aleksander¹²⁷ i Piotr¹²⁸. Jak się wydaje, Piotr był pierwszy, który zastosował do Maryi to słowo, które uprzednio było już znane w literaturze pogańskiej. Spotykamy je także u Atanazego: stwierdza on, że Chrystus przyjął ciało z Maryi zawsze dziewicy¹²⁹, a w komentarzu do Ps 84 wspomina o Bogurodzicy zawsze dziewicy¹³⁰. Słowo to spotykamy w IV w. i na przełomie V u pisarzy egipskich w odniesieniu do Maryi: u Dydyka Ślepego¹³¹, Izydora Peluzioty¹³² oraz u „Euzebiusza Aleksandryjskiego”¹³³; w Regule św. Pachomiusza są nim określone osoby, które ślubowały dziewictwo¹³⁴. Ta zbieżność terminów nie jest bynajmniej przypadkowa, gdyż dziewictwo kultywowane w kręgach monastycznych znalazło przykład w Maryi, co dobitnie podkreśla Atanazy w *Liście do dziewic*. Nie jest także dziełem przypadku, że w Protoewangelii Jakuba utwór o dziewictwie i czystości Maryi powstał właśnie w Egipcie¹³⁵.

Jak już widzieliśmy, poczęcie i narodzenie dziewicze Chrystusa były znakami Jego boskości; dziewictwo więc Maryi musiało mieć cechy stałości, czego potwierdzenie znajdujemy w przytoczonej powyżej egzegezie J 19, 26. Dziewictwo jej było ponadto ściśle związane z Chrystusem: jest więc najdoskonalszym wzorem do naśladowania, które Atanazy poleca dziewicom w swym *Liście do dziewic*. Obraz Maryi zawarty w tym utworze ma elementy wspólne i być może, był nawet wzorowany na Protoewangelii Jakuba oraz na *Liber sententiarum*¹³⁶; posiada również cechy podobieństwa z fragmentami koptyjskimi opublikowanymi przez F. Rossi¹³⁷.

Maryja jest przedstawiona jako wzór, który dziewice winny mieć zawsze przed oczyma i który powinny pilnie naśladować; jest ona bowiem typem i modelem dziewic, które po niej przyjdą¹³⁸, jest celem i normą życia niebiańskiego¹³⁹. Jej życie było życiem ponadludzkim, obrazem czystości anielskiej¹⁴⁰, było drogą życia anielskiego¹⁴¹. Zostało ono przez Maryję świadomie wybrane¹⁴². Dodajmy, że Atanazy nie mówi tu

¹²⁷ PG 18, 517B. De Aldama uważa ten tekst, powołując się na Bardenhewera, za nieautentyczny, dz. cyt. 289.

¹²⁸ PG 87, 346C.

¹²⁹ *II Orat. c. Arianos* 70, PG 26, 296B — CMP 570.

¹³⁰ *In Ps 84*, 11, PG 27, 373A — CMP 601. Por. *In Lc frg.*, PG 27, 1393C frg. uważany za nieautentyczny.

¹³¹ *De Trin.*, 1, 27. PG 39, 404C.

¹³² *In Lc 2*, 1, w *Catena in Evangelia Lucae et Ioannis* ed. J.A. Cramer, Oxford 1841, 19, 29.

¹³³ *Sermo* 21, 20, PG 86, 448D.

¹³⁴ *Regula B.*, PG 40, 952D. Por. przypis 125.

¹³⁵ E. de Strycker, *La forme la plus ancienne du Protévangile de Jacques*, Bruxelles 1961, 412–423.

¹³⁶ F. Haase, *Die koptischen Quellen zum Konzil von Nicäa*, Paderborn 1920.

¹³⁷ *Fragm. VIII i IX*, F. Rossi, *I papiri copti...* 2, 4, 121.

¹³⁸ *Epist. ad Virgin.*, CSCO 151, 108.

¹³⁹ Tamże, 72 — CMP 544.

¹⁴⁰ Tamże, 63 — CMP 541. *Apol. ad Const.* 33, PG 25, 640A. *In Le* PG 27, 1393B.

¹⁴¹ *Ad Amun. monach.* PG 28, 1173. *Epist. ad virgin.* 63.

¹⁴² L. Cignelli, *Maria „verginе volontaria” nell’esegesi patristica*, (w) „*Studii Biblici Franciscani*” *Liber Annuus* 22 (1972) 180 n. Por. *Epist. ad virgin.*, 62.

bynajmniej jedynie o dziewictwie somatycznym, które jest jedynie znakiem dziewictwa wewnętrznego: świętości i czystości umysłu. Maryja była dziewicą „tak na ciele jak i w myślach”¹⁴³, była niepokalana (ἄχραντος) i nieskalana (ἀμικαντος)¹⁴⁴.

Ten wzór Maryi został podjęty przez dziewice: „O, ileż dziewic spotka Maryję! Jakaż radość zapanuje pomiędzy Aniołami, gdy ujrzą wzór swej czystości w ciele dziewiczym. Gdy je ujrzy Pan, poleci je swemu Ojcu ze słowami: „Te wszystkie były i są takimi, jak Maryja — ona zaś jest moją. Taki to owoc przyniósł on na ziemię”¹⁴⁵. Zaslugę przyniesienia dziewictwa na świat przypisuje tu Atanazy Jezusowi, ale wpływ na rozwój dziewictwa na świecie jest także dziełem Maryi¹⁴⁶.

Maryja jest bowiem nie tylko przykładem zalecanym przez św. Pawła, ale dzięki niej rozkwitło na ziemi dziewictwo będące „współpracownikiem Boga we wszystkich jego dziełach”¹⁴⁷. Przykładem tej dziewiczej współpracy jest właśnie Maryja.

Jak już widzieliśmy, Atanazy przypisuje łasce dziewictwa Maryi wszystko to, co uzyskała dla nas nowa Ewa. Widzieliśmy również, jak żywe kontakty utrzymywał on z mnichami¹⁴⁸. Życie mnichów pomagało Atanazemu do sformułowania nauki o dziewictwie, z kolei ich życie stawało się „zapotrzebowaniem społecznym” na teoretyczne sformułowanie doświadczeń tegoż życia, co ze swej strony pomagało innym mnichom; tak więc jego pisma wynikały z monastycyzmu i pomagały w jego rozwoju.

I właśnie powstanie i rozwój monastycyzmu uważa Atanazy za dzieło wstawiennictwa Maryi, która sprawiła, że mnisi podjęli się praktykowania tej ponadludzkiej cnoty dziewictwa. Świadcstwo to jest tym cenniejsze, że stoimy wobec swoistego paradoksu: z jednej strony mamy w Egipcie rozwijającą się dynamicznie pobożność maryjną, którą spotykamy i u ludu i pośród uczonych teologów aleksandryjskich, z drugiej jednak strony w największym ruchu duchowym, jaki wydał Egipt, a mianowicie w monastycyzmie, spotykamy bardzo niewiele śladów pobożności maryjnej, choćby na przykład w sławnych *Apoftegmatach* Ojców.

W ten oto sposób opisuje Atanazy wpływ Maryi na rozwój monastycyzmu: „Przyjdź teraz szczerzy słuchaczu i przejdź przez kraj Egiptu i do naszego miasta, do pobożnej Aleksandrii i patrz, jak tam kwitnie czystość. Jedni odziali się w czystość — swą dobrocią upodabniają się do Aniołów, nie zaznali pożycia małżeńskiego, gdyż są dziewicami od urodzenia. Są tam także inni, którzy uczynili się rzeźnicami dla królestwa niebieskiego (Mt 19, 12) i zobowiązali się do całkowitej powściągliwości, a choć po-

¹⁴³ Bez tytułu, CSCO 151, 108 — CMP 567.

¹⁴⁴ *Orat. de Incarn. Verbi* 8, PG 25, 109C — CMP 579.

¹⁴⁵ *Epist. ad virgin.* 64 — CMP 542.

¹⁴⁶ Podobne określenia można znaleźć i u Orygenesza, który przypisuje Maryi wpływ na rozwój dziewictwa, ale tylko u kobiet: „Sądzę, że jak pierwocinami czystości, która polega na niewinności, u mężczyzn stał się Jezus Chrystus, tak u kobiet Maryja”. *In Mt* 10, 17, GCS 40, 22 (PG 18, 887A) — CMP 267.

¹⁴⁷ Bez tytułu, CSCO 151, 83.

¹⁴⁸ Warto tu dodać o wzmiance maryjnej w kazaniu św. Antoniego, zawartym w jego *Życiu*, spisany przez Atanazego, n. 36. PG 25, 109C — CMP 579.

siadają małżonki, żyją jak ci, którzy ich nie posiadają (1 Kor 7, 29). Inni błędzą po pustyniach, po górach, po dolinach, po jaskiniach (Rz 5, 17), z brzuchami pustymi przez post i przez powstrzymywanie się od wszelkiego pokarmu i wszelkiej wygody: na przykład — wody; psy ich sycą się nią, lecz oni jej nie mają i tak postępując, żyją na sposób Aniołów, których życie starają się naśladować i których czystość pragną osiągnąć. O Dziewico, czysta na ciele i duchu! Zaiste, to dzięki Tobie został odnaleziony ten dar precenny! O Ty, która pograżyłaś śmierć rządzącą łonem kobiety! Czystość bowiem jest odzieniem Aniołów, koroną Archaniołów, dumą Cherubinów, [...] (?) Serafinów. Skądże więc dzieci niewiasty otrzymały taki dar, jeśli nie od tej, która obleczona jest w czystość. Skąd? Bowiem synowie ludzcy, którzy rozpadają się w grobach po krótkim czasie, tu, na ziemi, oblekają się w chwałę Aniołów. To przez Ciebie, Matko Życia, otrzymaliśmy ten wielki dar!¹⁴⁹.

Zakończenie

1. Jak już mogliśmy się przekonać, badacz teologii św. Atanazego napotyka w swej pracy niemałe trudności, ponieważ brakuje całościowej i kompletnej monografii Atanazego oraz całościowego opracowania jego teologii. Nie istnieją krytyczne wydania wszystkich dzieł patriarchy aleksandryjskiego, toczą się dyskusje wokół autentyczności dzieł zawierających najważniejsze fragmenty maryjne, a ponadto szereg dzieł Atanazego zachowało się wyłącznie w przekładach orientalnych, w naszym wypadku w języku koptyjskim, co zmusza do odnajdywania odpowiedników terminów koptyjskich w języku greckim, aby móc zintegrować myśl teologiczną tych utworów z całością nauki Atanazego.

2. Zasadniczym pytaniem, które musimy sobie postawić na końcu tego artykułu, jest: co należy do trwałych wartości nauki maryjnej Atanazego? Jak widzieliśmy, do tych trwałych wartości należą jego nauka o Bożym macierzyństwie i dziewictwie Maryi.

3. Atanazy opierając się na tradycji aleksandryjskiej używa terminu „Theotókos” i broni przeciw spekulacjom doкетов i arian prawdziwego i realnego macierzyństwa Maryi oraz poucza o połączeniu się w łonie Maryi ludzkiej i boskiej natury Chrystusa. Nauką o bożym macierzyństwie przygotował Atanazy drogę Cyryłowi Aleksandryjskiemu oraz definicji Bożego macierzyństwa.

4. Dziewictwo Maryi, tak fizyczne jak i duchowe (świętość) jest dla Atanazego faktem najzupełniej oczywistym. Jego naukę o dziewictwie Maryi można sprowadzić do trzech punktów:

a) Maryja była zawsze dziewicą „Aeiparthénos”: tego terminu jak i „Theotókos” używa Atanazy bez bliższego wyjaśniania go. Dziewicze poczęcie oraz dziewicze narodzenie Chrystusa jest dla Atanazego znakiem Jego boskości.

b) Maryja Dziewica stanowi przykład dla dziewic i jest przez niego uważana —

¹⁴⁹ *Hom. c. Arium*, 217 n.

by użyć późniejszego terminu — za „Regina Virginum”. Dodajmy, że Atanazy dzięki nauce o dziewictwie, przekazanej na Zachód przez św. Ambrożego, stał się jednym z wielkich mistrzów życia ascetycznego i dzięki niemu nauka o dziewictwie znalazła swoje właściwe miejsce w ascetyce chrześcijańskiej.

c) Ponieważ dziewictwo jest współpracownikiem Boga we wszystkich jego dziełach, Maryja dzięki swemu dziewictwu wysłużyła światu łaskę dziewictwa, szczególnie zaś przyczyniła się do rozwoju życia monastycznego w Egipcie. Byłoby rzeczą ciekawą wyjaśnienie związków mariologii aleksandryjskiej i egipskiej z powstawaniem monastycyzmu egipskiego.

5. Maryja — przepowiedziana w księgach Starego Testamentu — odegrała ważną rolę w dziejach odkupienia: dzięki bożemu macierzyństwu — bo zrodziła Tego, Który przyniósł światu zbawienie i Który stał się drzewem życia — pokarmem eucharystycznym dla świata; jako zawsze dziewica — bo stała się przykładem dla dziewcząt, a swą czystością wysłużyła światu dziewictwo. Słusznie więc nazywa ją Atanazy nową Ewą, bo — jak Ewa — stała się matką żyjących.

6. W nauce maryjnej Atanazego znajdują się niestety także i braki. Egzegeza w homilii przeciw Ariuszowi jest chwilami zbyt naciągana, zbyt wchodząca w szczegóły, chwilami nawet rażąca, jak np. w porównaniu Maryja — Ewa, choć homilia ta ma wartość dla historii egzegezy, jako ciekawy przykład wyjaśniania tekstu św. Łukasza. W tejże homilii Atanazy wyraża pogląd, że Maryja nie uwierzyła w pełni w chwili Zwiastowania; mamy tu do czynienia ze złagodzoną formą spotykanej czasami w starożytności chrześcijańskiej opinii o „niewierze Maryi”.

DE MARIOLOGIA SANCTI ATHANASII MAGNI

Summarium

Cum S. Athanasii doctrinam marialem nemo hucusque, in quantum sciam, fusius tractaverit, mihi proposui illam hoc in articulo exponere.

Qui articulus tribus partibus constat.

Pars prior tria capitula continet, in quibus de quaestionibus praëliminaribus tractatur — de authenticitate nempe S. Athanasii operum, de caractere eius theologiae nec non de partibus marialibus symbolorum fidei saeculo IV compositorum et ab Athanasio in opere *De synodis* inscripto traditorum.

In altera parte, i.e. in capitulo IV, fusius exegesis biblica marialis Athanasii illustratur. Ille docuit, urgens utriusque Testamenti unitatem, Mariam ab antiquo in tota Sacra Scriptura praedictam esse. In homilia autem contra Arium Lucanum Evangelium Infantiae interpretatur; in *Litteris ad virgines* perpetua Mariae virginitas versu Ioanneo 19, 26 demonstratur; eodem opusculo versum 1 Cor 7, 25 enucleando affirmat consilia a S. Paulo virginibus data in Mariae vita exemplum habuisse.

In tertia parte, i.e. in capitulo V, de Mariae virginitate ac maternitate doctrina Athanasiana exponitur. Christum vere realiterque a Maria natum esse contra gnosticorum docetarumque opiniones Athanasius firmiter affirmat, in Mariae quoque seno divinitatem humanitatemque coniunctas esse et Christum, Spiritu Sancto cooperante, ex benignitate Patris, corpus sibi preparasse; recte

igitur Maria ab Athanasio, traditionem Alexandrinam secuto, pluries Theotókos nuncupata est. Maria vitam mundi genuit novamque arborem vitae, et novae periodo historiae initium dedit; ideo mater viventium et nova Eva appellata est. Virginea conceptio et virgineus partus signa sunt Christi divinitatis. Maria semper virgo (Aeiparthénos) dicitur eiusque virginitas non solum exemplo virginibus data est, sed sua virginitate cooperata est cum Deo atque virginitatis gratiam mundo, speciali autem modo monachis Aegypti, meruit. Nemo est qui dubitet illa quae ab Athanasio de virginitate dicta esse, maximam vim ad ascetim christianam efformandam habuisse.

Sua doctrina Athanasius sine dubio de mariologia bene meritus est; attamen eius marialis exegesis biblica, admodum accomodata et in singulis, ut ita dicam, realistica, opinione de Mariae dubiis in Annuntiationis instanti, quod dolendum est, obnubilata fuit.